

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 2 (2023)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/EIWC1999>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/FXAB9069>***А. О. Абдырова**

Торайгыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
*e-mail: abdyrova_77@mail.ru

**ӘДЕБИЕТШІ-ҒАЛЫМ Қ. ЖҮСІПТІҢ ҒЫЛЫМИ
ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АРХЕТИПТІК БЕЙНЕ ЖӘНЕ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТҮПСАНА**

Мақалада ғалым Қ. Жүсіп еңбектеріндегі архетиптік бейнелер мен қазақ әдеби шығармаларындағы қазақи сана негіздерінің қалыптасу жолдары қарастырылған. XIX ғасырдағы Еуропа оқымыстылары қазақ халқының әдет-ғұрыптары және мәдени тарихымен танысып, «тосын, жұмбақ, қызық ел!» – деп тамсанған. Ресей ғалымдары да қазақ халқының бай ауыз әдебиеті, музыкасы бар, өмірге төзімді халық деп санаған. Байырғы қазақ халқы небір түрлі заманды басынан кешірген, әсіресе жаугершілік пен табиғаттың қаталдығынан зор зардаптар шеккен. Соған қарамастан өзінің ұлттық рухани сипатын толық сақтап қалған. Ол елдің даму сатысы мен өсу эволюциясы әріден басталады. Әсіресе, өзі мен табиғаттың арасындағы байланысты түсіну, таңу барысында сәби, балаң ойларға барған тұстары да бар. Сол кездің өзінде-ақ, біртіндеп дүниенің жұмбақ сырларына зерек санамен шолу жасаған: адамзат жасаратылыстың бесігінде қашан пайда болған, оның өмір сүруіне белгісіз сыртқы күштің әсері бар ма, өмірдің арасалмағы неге бұзыла береді, жоқшылық пен ашаршылық адамның басқан қадамымен қатарласа жүретіні несі, індет пен ауру, зейнет пен бейнеттің тұрақты сипатын өзгертуге бола ма? Болса қалай?! Бұл табиғаттың тылсым күштерін заманымыздың он тоғызыншы ғасырында ғұмыр кешкен ақындар мен жыршылар қалай қабылдаған? Олардың жеке ой толғамдары мен танымдық ерекшеліктері және олар қалай, қандай жолдармен көрсетілген деген мақсатпен ғалым Қ. Жүсіп еңбектерінің зерделенуі қарастырылады.

Кілтті сөздер: шығармашылық түпсана, архетиптік бейне, тылсым күш, құпия, тұрақты сипат, тілтаным, тілдік бейне, әдеби таным.

Кіріспе

Тіл-ғасырлар жемісі, халықтың ересен мол ұлттық мұрасы екені белгілі. Осындай зор байлықты кейінгі ұрпаққа қаймағын бұзбай, өзіндік қалпын сақтаған түрде жеткізуші адамдардың бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Атақты ғұламаның ойында сақтап, қағаз бетіне түсірген еңбектеріндегі шығармашылық түпсана негіздерін зерделеген ғалым Қ. Жүсіп, ғұлама еңбектері негізінде Мәшһүр Жүсіптің архетиптік бейнесінің көрініс ерекшеліктерін және оның бізге беймәлім тұстарын айқындап берген. Нақтылы айтсақ, Мәшһүр Жүсіп қазақ аузындағы әдеби мол қазынаны қағаз бетіне жазбаша күйде түсіріп, кейінгі ұрпаққа қандай мағынада жеткізе білген? Нені айтпақшы болған? Бұл сұрақтардың жауабын ғалым Қ. Жүсіп ғұлама Мәшһүр Жүсіптің еңбектерінен іздестіріп, көркем қара сөзбен, өлең сөзбен айтуға тырысқан ойларын әдеби тілтанымдық негізде зерделеген. Соның бірі – қазақ халық әдебиетінде өте ерте заманда пайда болған наным-сенім өлеңдері арқылы шығармада архетиптік бейненің берілу, қалыптасу кезеңдеріндегі ерекшеліктеріне тоқталсақ, ғалым Қ. Жүсіп зерттеулеріндегі ғұламаның айтысқа қатысты өлеңдерінде Мәшһүр Жүсіп бала секілді бәріне сенеді, ақ көңілділік көрсетеді, айға, бұлтқа тіл қатады. Алыстағы аспан денелерінің құрылысында құпия, сиқырлы күш бар, ол әрі қасиетті, әрі киелі деп санаған, соған табынған, жалбарынған, өлеңмен арнау айтқан. Мысалы, «Күн жайлату», «Бұлт шақыру» өлеңдерін атауға болады. Осы тәріздес айтыс өлеңдерін немесе өлеңдердің мағынасын зерделесек, онда: «ғұлама Мәшһүр Жүсіп адам мен жаратылыстың арасындағы тепе-теңдік заңдылығы бұзылғанда, аспаннан жаңбыр жаумай, жер бетінде құрғақшылық басталғанда айтылған. – О, құдіретті, киелі күн! Сен әлемге ертеден қара кешке дейін кірпік қақпай, тесіле қарайсың. Сенің ыстық жалыныңнан жер бетіндегі өсімдік атаулы күйіп кетті, мал жайылатын жер жоқ, қоғалы көлдер шөлдеді, су тартылып, шаң-тозаң аспанға көтерілді, аштықтан жылаған баланың даусы жер мен көктің арасын жалғастыра бастады. О, құдіретті күн! Рақымды бол, жаңбыр бер, жаңбыр бер?!», – деп жалбарынған. Ғұлама өз қарақан басын ойлап жалбарынды ма немесе қара халық қамы үшін жанталасып, тығырықтан жол іздеген бе деген сұраулар міндетті түрде туындайды. Осы себепті біз ғұлама Мәшһүр Жүсіп өлеңдеріндегі тереңде жатқан ой иірімдеріне үнілсек, онда ғұлама шығармаларының танымдық негіздерінде пәлсапалық ой иірімдерінің күрделене түскендігіне тәнті боламыз.

Бұл жөнінде ғалым С. Қасқабасов: «Ежелгі тілтанушы Платонның зерттеу нысаны болған-поэтикалық мәтіндегі тіл мен ойлаудың өзара қатынасы ертеде философтарды бірден-бір ойландырған мәселе болса да, бүгінгі таңда оның әлі де күн тәртібінде тұрғандығын көруге болады. Бұның айғағы Платонның «Кратили! – тілдің танымдық құралы екендігі

жөнінде сөз қозғалған ең алғашқы философиялық талдауы. Тіл жөніндегі Платонның тәржімелеуінің негізі-атаулардың қоршаған ортаны танып білуде абсалюттік дәлме-дәл еместігінде. Платонның пікірі бойынша атаулар көмегімен қоршаған ортаны танып білу танымдық құрылымның төменгі сатысын ғана құрайды, ал бұл процестің ең жоғары сатысы байқап-бағдарлап, мән-мағынасын түсіне танып білу болып саналады», – деп тұжырымдайды [1, 28]. Демек, қазақтың сарыарқасында емін-еркін ғұмыр кешкен, қазақтың ғұламасы атанған Мәшһүр Жүсіптің де өзіндік түйген ойы, қоршаған орта мен адамдарды сабақтастыратын табиғи тылсым күштерді жете меңгергендігін, адамзат пен табиғат арасындағы үзілмес байланыстың нәзік жібін байлай білген адам ретінде де танимыз. Әйткенмен, ғұламаның табиғат пен тілдің танымдық қызметін бұндай шеңберде шектеуі сол дәуірдегі тілді символдық белгі ретінде қарастырмай, табиғи белгі тұрғысынан қарастыру көзқарасының қалыптасуынан деп тұжырым жасауға болады.

Мысалы: «Ат басындай ақ бұлт, Қой басындай көк бұлт, Қожам, сенен тілеймін!» [2, 37], деген ғұламаның тілектеріне назар аударсақ, ол аспанда құшақ-құшақ болып, әлдеқайда ұшып бара жатқан ақ бұлттарға осындай өлеңдер арнап айтқан. Сөйтіп, жер бетіндегі адамзаттың жалбарынып, жылаған мұңлы үніне аспандағы ай мен күн қайырымдылық көрсетеді, жаңбыр береді деп иланған. Бұл арада ғұлама Мәшһүр Жүсіп қара халықтың арман-тілегін жеткізуші, табиғатпен тілдесуші адам ретінде көрінгенімен, білдіретін мәні – ғұлама көпшілікке жақсылық әкелуші, жамандыққа қарсы тұратын, еліне, жеріне жанашыр адам ретінде танылуы қажет. Ғұлама Мәшһүр Жүсіптің өз-өзімен немесе табиғаттың тылсым күшімен арпалысып, өлең шығаруы тұрғысында ғалым С. Қасқабасов: «Мұндай мифологиялық өлеңдерде үш түрлі ерекшелік айқын аңғарылады: бірінші – адамдар әлі жас, балалық дәуірді басынан кешіріп отыр, аңғалдау, табиғатқа тәуелді, табиғаттың бесігінен онша алыстап кете алмаған; екінші – ол кездегі адамдар табиғаттың алдында әлсіздік көрсетеді, жасқаншақ, өз беттерімен өмір сүрудегі іс-қимыл, дербестік әрекеттері тым шектелген, шағын, томағатұйық; үшінші – аталған наным-сенім өлеңдерінде алғашқы қауымдық, ерте феодалдық дәуірдегі адамдардың жаратылысты танудағы алғашқы қадамдары көрінеді. Адамның өмір сүру қабілетіне тікелей байланысты күрделі заттарды қазақ жоғары бағалаған. Мәселен, отқа табыну ырымдарын алалық. Қыз ұзатылып барған жерінде, жаңа босағаны аттағанда «от – ана, май – ана, жарылқа!» деген жалбарыну сөздерін айтқан», – деп тұжырымдайды [1, 34]. Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінде жиі ұшырасатын: «Біздерге оттай ыстық жарастық бер, жүрген жолымыз жарық болсын, жылатпа, жалғызсыртпа, араға эзезілді араластырма! О, қасиетті от – ана, от – ана!», – деп, отқа келін бала май құйған. Демек, Мәшһүр Жүсіп ежелгі

қазақтардың салт-дәстүрлерін, наным-сенімдерін жақсы меңгерген, терең түсіне білген адам. Сондықтан ғұлама өз өлеңдерінде қазақ нанымдарына қатысты ырым-тыйымдарды, тәңірге жалбарыну негіздерін ұтымды қолдана білген. Ғұламаның тылсым күштермен тілдесе алатын адам болғандығына да көз жеткізуге болады. Біз ғұламаның еңбектерінен қазақ ауыз әдебиетіне өзіндік үлес қосқан қазақи наным-сенімдердің тек бір бөлшегін ғана оқып білеміз.

Материалдар және әдіс-тәсілдер

Ғұлама Мәшһүр Жүсіп бейнесіне келетін болсақ, оның тарихи тұлға екендігіне, қазақ арасынан суырылып шыққан ақын екендігіне артта қалған әдеби мұралары негізгі куәгер бола алатындығына ешкім күмән келтірмейді. Қазақ әдебиеті тарихында: Дін-Мәдениет-Саясат бағыттарын тең ұстап, әдебиет әлемінің алтын қорына бейнелі шығармалар енгізген, келер ұрпаққа әдеби мол мұра қалдырып кеткен ғұламаның еңбегі өлшеусіз десек те болады. Бастапқыда ғұламаның әдеби мұраларындағы танымдық әдеби ағымдарды сол кезеңнің қазіргі қарапайым сын айту негізінде белгілі бір әдеби құрылымдар ретінде түсіндіру орын алады. Дегенмен, қарсы пікірлер де болды. Мәселен ғұлама Мәшһүр Жүсіп шығармаларының мәндік маңыздылығын сол замандағы «қарапайым сын айту» немесе «сынға алу» деген тұжырыммен зерттеу әрине, өзекті, ең бастысы-іс жүзінде қолданбалы түрде дегенмен ғұлама Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы әдеби танымдық құрылымдарын қарапайым әрекет құрылымдарға пара-пар етуге болмайды. Ғұлама Мәшһүр Жүсіптің ерекше батыл түрде ойлау қабілетін немесе оның шығармаларындағы әдеби негізгі когнициясын зерттеу – сол замандағы әдеби саяси ақпаратты символдық өңдеудің бағдарламасын зерттеумен бірдей дегенге саяды. Сол заманда ғұмыр кешкен ғұлама Мәшһүр Жүсіптің өзіне тән ой қорытуы мен халық арасында болып жатқан қилы оқиғалардың және жеке адамдардың бір-біріне деген өзара қарым-қатынасы ретінде де, оның ментальді жағдайын танымдық ғылым аясында зерттеудің әдеби таным маңыздылығы өзгеше болар еді. Демек, ғалым Қ. Жүсіптің зерделеуінде: «Ақын Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «Кейіпкерлер образы» мағыналық нәрселермен ойлағандықтан адамның іс-әрекетінің интенционалдығын зерттемей, тек қана әдеби танымдағы символдармен ғана түсіндіруге әкелінген – дейді [3, 39]. Әдебиетші-ғалым Қ. Жүсіптің зерттеулеріндегі Мәшһүр Жүсіп еңбектерінің әдеби танымдық әлемі аясының кең әрі күрделі екендігі, зерттеудің басты нысаны – білім оның шығу көздері, таным табиғаты, оларды жүйелеу, ақын ойының дамуы- бұның бәрі психология, философия, нейрология, антропология, тіл және жасанды интелектіні үлгілеу ғылымдардың өзара қарым-қатынасы негізінде жан-жақты зерттеуді талап ететіндігіне әкеледі. Ғұлама Мәшһүр Жүсіп шығармаларының тілдік

бейнесі – қазіргі әдеби танымда қалыптасып жатқан ерекшеліктерге қатысты ғалымдардың пікірлері де кей жағдайда бір-біріне қарама-қарсы келіп қалатын кездері болуы мүмкін.

Нақты айтсақ, ғалым С. Қасқабасовтың айтуынша: «ғалымардың пікіріне назар аударсақ, онда ғұлама Мәшһүр және оны қоршаған ортаны танып білудегі ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерін ескермеу сананы таза структуризациялауға әкеліп соғары сөзсіз. Әдебиеттаным өзінің күрделілігімен сипатталатыны ақиқат» [1, 72]. Ғұлама Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы әдеби бейненің образдылық мәселелеріне тоқталсақ, онда әдеби танымдық ғылымның күрделі схемалық инфраструктурасындағы тіл білімінің алар орнына назар аударуға мәжбүр боламыз. Ғұлама шығармаларындағы әдеби танымдық үлгі жүйесінде тіл білімі тілдік категориялар мен бірліктердің қоршаған дүниені қабылдауымен арақатынасын, оны танып білуді қалай көрсететіндігін зерттейді. Тілші І. Кеңесбаев пікірінше, «Тіл танымдық ғылымдардың ішіндегі ең маңыздысы. Бұл тілдің ойды жеткізудегі басты құрал болып табылуымен байланысты. ...Тіл танымға өзінің әсерін беруі де мүмкін» [4, 43]. Ғұлама Мәшһүр Жүсіп шығармаларының маңыздылығын және ондағы архетиптік бейненің түзілу негіздеріне жүргізілген талдауларға сүйене отырып, тілдің, соның ішінде ұлттық тіл мен мәдениеттің танымдық процестерде айрықша мәнге ие екендігін көруімізге болады. Бұл сайып келгенде, лингвомәдени ізденістерде танымдық ғылымның озық әдістемелері мен тәсілдерін әбден қолдануға болатындығын анықтай түседі.

Нәтижелер және талқылау

Ғұлама Мәшһүр Жүсіп бейнесінің келесі бір қыры – қазақ қауымының ру салтын көрсететін көне заман өлеңдерінің бір саласы жан-жануарлар, яғни төрт түлік малға қатысты (қой, жылқы, түйе, сиыр малы) айтқандарынан аңғарып, тілтанымдық талдау ойларын тізбектесек, онда ғұлама өлеңдеріне арқау болған – төрт түлік мал көшпелі халықтардың күнкөрісінің басты белгісі болып табылады. Әрбір шаруаның әлеуметтік орны төрт түлік малдың амандығымен, көптігімен өлшенген: «кімнің малы көп болса, оның көңіл күйі өз орнында..» деген тұжырымға келеміз. «Бұл айтылым тұрғысына ғалым С. Қасқабасов: Бүгінгі таңдағы танымдық (когнитивтік) ғылым өзінің бастауын ежелгі дәуірден алғандығы белгілі, себебі, танымдық ғылымның нысаны болып саналатын таным мен ақыл, олардың өзара қатынасы сонау ерте заманалардан пікірталас тудырып келген түсініктер. Бұл дегеніміз танымдық ғылымның ең маңызды да, басты мәселесі классикалық мәселе – тіл мен ойлау екендігін анықтай түседі» [1, 43], – деп көрсетеді.

Ал ғұлама Мәшһүр Жүсіптің архетиптік бейнесінің тағы бір қыры – қазақ әдебиеті тарихында ойламаған бұрылыс жасағандығында болып танылады. Нақты айтатын болсақ, онда Қ. Жүсіповтің зерттеу еңбектерінде

Мәшһүр Жүсіп қаламынан туындаған «Тірлікте көп жасағандықтан, көрген бір тамашамыз» (1907 жылдары жарыққа шыққан кітаптары) аталатын мәнді де, мағыналы шығармасы берілген. Ғұлама осы уақыт аралығына дейінгі өлеңдерінде айтқан ойларын, бірден көкке әуелетіп, халықтың саяси-әлеуметтік жағдайын сынға алады. Нақтыласақ, ғұламаның алдыңғы ұсақ өлеңдерінің басты тақырыбы - қара халықтың наным-сенімімен тығыз байланысты болып келсе, 1907 жылдардан бастап, өлең мағынасының саяси – әлеуметтік мән ауқымы өзгеріске көшкен. Мысал келтірсек, Ғұламаның «Тірлікте көп жасағандықтан, көрген тамашамыз» атты өлеңіне:

«Қыран құс, көңіл ашар- жүйрік тазы,

Жігітті мұңайтады малдың азы.

Тыятын болмаған соң мүфти-қазы», – деп, ел ішіндегі іріп бара жатқан қарым-қатынас негізінен хабардар етіп,

«..Сөйлесе, жұрт пайдасын, білген ерлер,

Хакімдер атып тастар көзін жойып.

Қалайша Россияның ғаділдігі

Мүшелер терімізді тірі сойып?!» [2, 123], – деп ашығынан айтқан. Ғұламаның айтқандарына ой жүгіртер болсақ, көршілес күншығыс елінің конфуциандық ілімін еске аламыз. Ғалым Қ. Жүсіп өзінің зерттеу еңбектерінде ғұлама Мәшһүр Жүсіп шығармаларының әдеби танымдық жағына баса назар аударған. Демек, ғұламаның өзі өмір сүріп жатқан заманның саяси бағытын, ұстанған заңдылықтарын сынағанына көп назар аудара қоймаған.

Ғұлама Мәшһүр шығармалары тіліндегі ақыл қорытып, ой тоқтатқан – тіл мен ойлау, танымдық негіздегі тілдің алатын өзіндік ролі, мәселелері әлі күнге қазіргі заман ғылымдары болып табылатын әдеби негіздегі тілтаным ғылымының нысаны болып танылары ақиқат.

Қазіргі қазақ әдебиетінегі реалистік бағыт пен романтизм мәселелерін қатар зерделеген ғалым Қ. Жүсіптің пікірінше: Көркем шығармадағы «Әдеби бейне» термині (ағылш. cognitive) – шығармадағы кейіпкерлер алғашқыда белгілі бір ақпаратты қабылдап, оны белгілі бір електен өткізіп, мида сақтай отырып, қажетті кезде оны қолдану нәтижесінде адамның миында білім қыртыстарының қалыптасып және әдеби толығу процестерін зерделейтін образдылық жиынтығын нақтылау негізінде енгізілген» [3, 62]. Бұл жалпы айтқанда, адамдарың қоршаған дүниені қабылдау және танымдық қызметтерінің пайымдау нәтижесінде белгілі бір жүйеге келтіріліп, біздің санамызда «жазылып», ментальды яғни танымдық процестердің негізін құрайтын білім мен таным образы ретінде де қабылданады. Демек, ғұлама Мәшһүр шығармаларындағы әдеби бейненің түзілу жолдарына ғылыми негіздеме жасайтын болсақ, онда зерттеушілердің басым бөлігі әдеби

тілтанымдық ғылымның адамның ми қыртыстарына әртүрлі жолдармен келетін ойдың қалай «жазылу» жолдары мен сол ақпараттардың белгілі бір өңдеуге түсу жүйелерін зерттейтін ғылым деген ықшам түріндегі негізін көрсеткен деген пікірге тоқталамыз. Ғұлама Мәшһүр Жүсіп көрсеткен саяси ақпараттарға нақты мысалдар алсақ, онда:

«Бір мың тоғыз жүз жылдан бес жыл асты,
Бес түгіл алтыменен жұрт араласты.
Теңдікті бір көре алмай ұлықтардан,
Халайық, қор болдың ғой аяқ асты... немесе,
«Учаске войсковой» – деген шығып,
Айырылды жерден қазақ көп ағашты.
Ата менен бабадан қалған жерге,
Мұжық кеп тіл білмейтін, бидай шашты», – деп толғаған ғұлама.

Әдеби таным ғылымына қатысты мұндай ақпараттық сипаттама жеткілікті дей келе, өз тарапынан ғұлама Мәшһүр ойларының өткір, көздеген нысанасына дөп тиетіндігін баса айтуға болады. Әйткенмен, біз ғұлама Мәшһүр өлеңдерінің тілінен, ақынның ұстанған ойын, дұшпанда кеткен ызаның ұшқындарын аңғарамыз. Сонымен қабат ғұлама ақын қазақ еліне деген өз сүйіспеншілігін білдіре отырып, туған жерінің бөгет адамдарға қор болғандығын, қолдан келер амалдың жоқтығын да ашына айтады. Ал бұл тәрізді «ызаға толы» ойлардың ғұлама бойында пайда болуы мен олардың өлең түрінде ашық жариялау құпиясын ғалым Қ. Жүсіп қазақ даласына жат жұрттықтардың келуімен ұштастырып, ойлау заңдылықтары мен әрекет заңдылықтары арасында ұқсастықтарға тоқталған.

Қорытынды

Ғалым Қ. Жүсіптің ғылыми зерттеулеріндегі архетиптік бейненің түзілуінің қалыптасу негіздері – қазіргі қазақ әдебиеті тарихында жаңадан ашылған жолдарға өзіндік ізін қалдырары сөзсіз. Қарапайым халықтың арманы мен қиялынан туған таңғажайып оқиғалар мен аңыздар – қазіргі қазақ әдебиетінің бастау көзі, тарихында алтын дінгектей дара тұрады. Ғұлама Мәшһүр Жүсіптің аузынан шыққан, қаламынан тербелген аңыз әңгімелері, өлең сөзбен айтқандары немесе ғажайып оқиғалар тізбегі бекер айтылмаған, оның белгілі бір тәрбиелік сипаты, философиялық ойлары болғандығына әбден көз жеткізуге болады. Ғұлама Мәшһүр Жүсіптің шығармаларындағы негізгі кейіпкерлерінің іс-әрекеттері болмыстан, кеңістіктен тыс тұрмаған, міндетті түрде табиғаттағы өз орнын қалай өлшейді, жаратылыстың сан түрлі күштерімен қарым- қатынасы қандай болды, қоғамдық-әлеуметтік сатысы қай дәрежеде дамыды – міне, соны сездіріп, аңғартады. Ғұлама Мәшһүр Жүсіп шығармаларынан туындаған таңғажайып шығармалардың сюжетінде адам иланбайтын, көңіл сенбейтін сан түрлі қызық оқиғалар болатыны

рас, бірақ бұған қарап, халықтың ертедегі шығармашылық күштерінде бейберекет, жалған көріністер басым болды деп ойлауға болмайды. Мейлі, көз көріп, құлақ естімеген неше түрлі суреттер бола берсін, ол халықтың сергек санасын, этика-эстетикалық көзқарастарын бүркемелей алмайды. Бұл тектес оқиғаларды әңгімелеу, кейінгі ұрпаққа жеткізу қазақ халқының өмір тарихымен бірге қос өрімдей қатар жасасып келеді. Демек, ғұламаның шығармаларының мәнінен біз қарапайым қазақ даласына ғұмыр кешкен ата-бабаларымыздың дүниетанымдық санасын екшей келе, салыстырмалы түрде алсақ, онда халық санасының бесіктегі шарана, еңбектеген жас бала, ересек тартып қалған бозбала, жігіт, жігіт ағасы кездерінің жарқын бейнесін сезінеміз. Әр елдің арасынан шыққан ғұламалардың шығармаларында берілген ойдың саяси-әлеуметтік сипаты болады, ал ғылымның міндеті соның қоғамдық идеясын ашып, халыққа түсіндіріп беруде. Осы салада қазақ ғұламасы Мәшһүр Жүсіп мұрасының, шығармаларының жиналу, зерттелу саласында екі үлкен кезең болғаны ақиқат. Оның біріншісі – Қазақ елінің ешкімге бас имей емін-еркін өмір кешу кезеңі – қазақ даласындағы бақсы-балгерліктің емін-еркін етек жаюы болып танылса, ал, екіншісі – қазақ еліне орыстар тарапынан қысымның күшейе бастауы немесе қызыл кеңестің қырдағы ойран-топалаң жасау кезеңі танылады. Бір кездерде кейбір философ-ғалымдар табиғат пен адамның кескін-келбеті мен мінез-құлқында сұлулық деген атымен жоқ, ол ойдан, қиялдан шығарылған елесті суреттер немесе халықтың ертегілері мен аңыздары, ал көркем әдебиеттің міндеті халық айта алмай кеткен әдемілік пен сұлулықты қағазға түсіру, жазбаша баяндау, бояу, сырлау деген-ді. Тегінде, бұл көзқарастың астарында жарық дүниені жек көру, оны жоққа шығару, адамның барлық әрекеттеріне салқын қарау, жер бетінде жақсылық пен көркемдік болған жоқ, оның орнында мехнат пен азап қана болды-мыс деп санау еді. Рас, адамзаттың алғашқы дүние есігін ашқан күннен бастап, бүгінгі күнге дейінгі аралықта бәрі бал татыды деп, барлығын ақтауға болмайды, бірақ қарапайым көпшілік халық табиғатпен, өмірмен алыса-арпалыса, араласа жүріп, үнемі жақсы тұрмысқа, сапалы өмір сүруге талпынған, сол үшін күрескен. Халық төрт құбыласы тең молшылық пен байлықты, сән мен салтанатты суреттеуге баса назар аударады, соны ынтыға, аңсай суреттейді. Халық айтыпты деген ғажайып ойлардан «идиллия жасау», қолында жоқ болса да көңілімен орнату, әйтеуір жоқ емес, бар болады деп, өзін-өзі сендіру – ғұлама Мәшһүр Жүсіптің таңғажайып өміріндегі жиі кездесетін құбылыс ретінде танымыз.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Қасқабасов, С.** Жаназық : Әр жылғы зерттеулер [Мәтін]. – Астана : Аударма, 2002. – 584 б.
- 2 **Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп.** Таңдамалы шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы : Ғылым, 1990. – 548 б.
- 3 **Жүсіпов, Қ.** Өлең-сөздің патшасы: Монография [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1991. – 236 б.
- 4 **Кеңесбаев, І.** Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1977. – 132 б.
- 5 **Әбдірахманова, Т.** XX ғасырдағы қазақ әдебиеті : оқулық [Мәтін]. – Алматы : Білім, 1983. – 387 б.
- 6 **Жүсіп, Қ.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік [Мәтін]. – Павлодар : ЭКО, 2007. – 442 б.
- 7 **Жармағамбетов, Қ.** Қазақ әдебиеті: оқулық хрестоматиясы [Мәтін]. – Алматы : Қазақ мем. баспасы, 1970. – 450 б.
- 8 **Жүсіпова, Г., Көпейұлы, Ж.** Көп томдық шығармалар жинағы. 4-том [Мәтін]. – Алматы, «Алаш», 2005. – 336 б.
- 9 **Дүйсенбаев, Ы.** Ғасырлар сыры [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1970. – 217 б.
- 10 **Жүсіп, Қ.** Жан және аруақ [Мәтін] // ПМУ хабаршысы. Филологиялық серия. – 2010. – № 3.

References

- 1 **Kaskabasov, S.** Janazyq : Ár jylgy zertteýler [Funeral : Annual studies] [Text]. – Astana : Audarma, 2002. – 584 p.
- 2 **Kopeiuli Mashhur Yusup.** Tańdamaly shygarmalar jınagy. 1-tom [A collection of selected works. Volume 1] [Text]. – Almaty : Gylym, 1990. – 548 p.
- 3 **Yusipov, K.** Óleń – sózdiń patshasy : Monografia [The poem is the king of words: Monograph] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1991. – 236 p.
- 4 **Chesenbaev, I.** Qazaq til bilimi týraly zertteýler [Studies on Kazakh linguistics] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1977. – 132 p.
- 5 **Abdirakhmanova, T.** XX ғасырдағы qazaq ádebieti: oqýlyq [Kazakh literature of the 20th century : textbook] [Text]. – Almaty: Bilim, 1983. – 387 p.
- 6 **Yusuf, K.** Qazaq lirikasynndaғы stil jáne beinelilik [Style and imagery in Kazakh lyrics] [Text]. – Pavlodar : ECO, 2007. – 442 p.
- 7 **Zharmagambetov, K.** Qazaq ádebieti: oqýlyq hrestomatiasy [Kazakh literature : textbook anthology] [Text]. – Almaty: Kazakh mem. publishing house, 1970. – 450 p.

8 **Zhusipova, G., Kopeuly, Zh.** Kөp tomdy`k shy`garmalar zhinagy`. 4-tom [A collection of multi-volume works. Volume 4] [Text]. – Almaty, «Alash», 2005. – 336 p.

9 **Dyjsenbaev, Y.** Gasy`rlar sy`ry` [The secret of the ages] [Text]. – Almaty: Zhazushy, 1970. – 217 p.

10 **Zhusip, K.** Zhan zhane aruak [The soul and the ghost] [Text] // PMU xabarshy`sy`. Filologiyaly`k seriya – 2010. – № 3.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*А. О. Абдырова

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

АРХЕТИПИЧЕСКИЙ ОБРАЗ И ТВОРЧЕСКОЕ МИРОВОСПРИЯТИЕ В НАУЧНЫХ ТРУДАХ ЛИТЕРАТУРОВЕДА К. ЖУСИПА

В статье рассматриваются архетипические образы в произведениях ученого К. Жусипа и пути формирования основ казахского сознания в казахских литературных произведениях. Европейские ученые 19 века познакомились с обычаями и историей культуры казахского народа и назвали ее «удивительной, загадочной, интересной страной». Русские ученые также считали казахский народ народом с богатой устной литературой и музыкой, жизнестойким. Древний казахский народ пережил разные времена и сильно пострадал от жестокости и суровости природы. Тем не менее он полностью сохранил свой национальный духовный характер. Стадии развития страны и эволюция роста будут продолжаться. Особенно в процессе понимания и осознания связи между собой и природой есть моменты, о которых думает и ребенок. Уже в то время он постепенно острым умом всматривается в тайны мира: когда человечество оказалось в колыбели природы, есть ли влияние на его существование неведомой внешней силы, почему гармония жизни продолжает нарушаться, почему бедность и голод идут рука об руку с человеком, эпидемиями и можно ли изменить перманентный характер болезней, выхода на пенсию и инвалидности? Что, если? Как воспринимали мистические силы природы и поэты, жившие в девятнадцатом веке нашей эры? Рассмотрено изучение произведений ученого К. Жусипа с точки зрения

его личных мыслей и познавательных особенностей, а также того, как и какими способами они выражены.

Ключевые слова: творческое мировосприятие, архетипический образ, магическая сила, тайна, устойчивый характер, языкознание, языковой образ, литературоведческое знание.

*А. О. Abdyrova

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 09.06.23.

ARCHETYPAL IMAGE AND CREATIVE WORLDVIEW IN THE SCIENTIFIC WORKS OF LITERARY CRITIC K. ZHUSIP

The article examines archetypal images in the works of scientist K. Zhusip and ways of formation of the foundations of Kazakh consciousness in Kazakh literary works. European scholars of the 19th century got acquainted with the customs and cultural history of the Kazakh people and called it «surprise, mystery, interesting country». Russian scientists also considered the Kazakh people to be people with a rich oral literature and music, resilient to life. The ancient Kazakh people have lived through various times, and have suffered greatly from the brutality and harshness of nature. Nevertheless, it has completely preserved its national spiritual character. The country's development stage and growth evolution will continue. Especially in the process of understanding and recognizing the connection between oneself and nature, there are points that a child thinks about. Already at that time, he gradually looks into the mysteries of the world with a keen mind: when did humanity appear in the cradle of nature, is there an influence of an unknown external force on the existence, why does the harmony of life continue to be disturbed, why poverty and famine go hand in hand with the footsteps of man, epidemics and is it possible to change the permanent nature of illness, retirement and disability? What if? How did the poets who lived in the nineteenth century of our era perceive the mystical forces of nature? The study of the works of scientist K. Zhusip is considered with the aim of his personal thoughts and cognitive features and how and in what ways they are expressed.

Keywords: creative worldview, archetypal image, magical power, mystery, stable character, linguistics, linguistic image, literary knowledge.

Теруге 09.06.2023 ж. жіберілді. Басуға 30.06.2023 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

3,18 МБ RAM

Шартты баспа табағы 22,79. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Тапсырыс № 4100

Сдано в набор 09.06.2023 г. Подписано в печать 30.06.2023 г.

Электронное издание

3,18 МБ RAM

Усл. печ. л. 22,79. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Заказ № 4100

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz